

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА

У статті розглянуто сутнісний зміст психологічної компетентності педагога як однієї з визначальних складових у структурі педагогічної діяльності. Окреслено психологічний портрет нового покоління дітей, вказано на проблеми та ризики з метою підвищення психологічної компетентності педагога. Рекомендовано будувати педагогічний процес з урахуванням їх вікових та індивідуально-психологічних особливостей, сучасних цінностей і норм, що куються інформаційно-комунікаційними технологіями, новими соціальними реаліями.

Ключові слова: психологічна компетентність, нове покоління дітей, трансформація стереотипів, модернізація освіти, компетентнісний підхід, сучасні інформаційно-комунікаційні технології.

Постановка проблеми. Загальні тенденції розвитку особистості, соціуму, принципів зміни у системах відносин й взаємодії вимагають від сучасної людини сформованості нових здатностей. Дитина, яка освоює сучасний світ, сприймає його новітні технології, плінні зміни, глобальні виміри як природне середовище власного життя. У дорослої ж людини мають відбутися трансформації стереотипів, сформуватися нові поведінки та нормативно-ціннісне ставлення до них. Це потребує додаткових зусиль – усвідомлення себе як частини нового світу. Особливо гостро ця проблема постає в освітньому середовищі, коли дорослі – педагоги мають вибудовувати такий простір розвитку й становлення особистості, в якому якісно інтегруються стійкі загальнолюдські й ментальні основи соціального життя та цінності й норми, що створюються новими інформаційно-комунікаційними технологіями, сучасними смислами життєдіяльності людини.

В умовах модернізації системи освіти особлива увага приділяється реалізації компетентнісного підходу. Нові світові реалії, нові дослідження у

цій галузі та освітні стандарти Нової української школи ще більше вимагають розглядати професійну діяльність педагога через призму знань психологічних особливостей дитини, що й обумовлює *актуальність* даного дослідження.

Ми вважаємо, що основним завданням для педагогів має стати усвідомлення значення сформованості психологічної культури, власної психологічної компетентності, тобто здатності ефективно використовувати психологічну освіченість на практиці, що і визначає мету нашої статті.

Останні дослідження та публікації. Сьогодні проблема психологічної компетентності є затребуваною, значущість для підвищення ефективності педагогічної діяльності і розвитку особистості педагога очевидна.

Вивчаючи літературу з даної теми, ґрунтуючись на роботах таких психологів як Дубчак О., Ємельянова Ю., Зимньої І., Казаннікової О., Лазаренко Л., Маркової А., Мачинської Н., Фрадинської А., можна зробити висновок, що психологічна компетентність педагога-важливий елемент професійної_ компетентності. У роботі Н. В. Андронові, присвяченій проблемі психологічної компетентності, відзначається, що цей вид компетентності завжди співвідноситься з діяльністю фахівця, є частиною психологічної культури фахівця, свідомством його професіоналізму. На результат навчально-виховного процесу впливає не лише особистість педагога та знання ним педагогіки, методики викладання та виховання, але і психологічна компетентність, що є внутрішнім особистісним інструментарієм фахівця, сприяючим ефективнішому виконанню його професійної діяльності.

Кузьміна Н. В. звертає увагу на те, що психологічна компетентність є системою знань, умінь і навичок, що забезпечує педагогові не лише загально психологічну підготовленість, але й високий рівень професійної самосвідомості, вміння управляти психічними станами.

Лазаренко Л. у своїх дослідженнях також відмічає, що психологічна компетентність повинна включати здібності педагога сприймати психологічну інформацію, усвідомлювати її, вибудовувати на її основі систему стосунків,

приймати зважені психологічні рішення.

Виклад основного матеріалу. Проголошена в Україні докорінна освітня реформа має відповісти на глобальні виклики сьогодення та забезпечити розвиток освіти в умовах змін. Школа, бажаючи бути сучасною та відповідати потребам динамічного світу, повинна підготувати учнів до життя в суспільстві, якому необхідні компетентні та конкурентоспроможні громадяни. Перехід усіх ланок освіти на компетентісно-орієнтовану модель спонукає до якісних змін у процесі безперервного професійного розвитку вчителів. «Нині суспільство потребує вчителів, які є компетентними, вмотивованими, ІКТ грамотними, здатними до професійної рефлексії, відкритими до змін та новацій нової української школи, готовими допомагати учням розвивати життєві уміння» [5; 10].

Важливого значення в системі професійних вимог до вчителя приділяється психологічній компетентності в умовах нових соціальних реалій.

Психологічна компетентність [4; 123-128] під різними найменуваннями («розуміння учнів», «розуміння душевного стану», «спостережливість» тощо) входить до структури загальних педагогічних здібностей.

З позицій системного підходу професійна компетентність розуміється як певна система, що інтегрує знання, уміння, навички, професійно значущі якості особистості, яка забезпечує виконання особистих професійних зобов'язань.

Основні *складові психологічної компетентності* розподіляються за трьома напрямками:

1. Психолого-педагогічна грамотність-це загально-професійні знання.
2. Психолого-педагогічні вміння – здатність педагога використовувати свої знання в педагогічній діяльності та в організації взаємодії з учнями.
3. Професійно важливі особистісні якості, які відображаються в процесі діяльності і впливають на вихованців, а також забезпечують своєрідність зовнішньої реалізації знань і вмінь [3].

Дослідники О.Є. Клименко та І.Ю. Белова називають п'ять основних

видів психологічної компетентності фахівця: соціально-перцептивна компетентність (розуміння людей, її основу складають спостережливість і принциповість); соціально-психологічна (знання закономірностей поведінки, діяльності і стосунків людини, включеної у професійну групу, колектив); аутопсихологічна (самопізнання, самооцінка, самоконтроль, уміння управляти своїм станом і працездатністю, самоефективністю); комунікативна (знання різних стратегій і методів ефективного спілкування); психолого-педагогічна (володіння методами здійснення впливу на інших) [6; 12].

Професійний педагог має бути професійним психологом. Він повинен, передусім, знати особливості своєї особистості, свої сильні і слабкі сторони, мати адекватну самооцінку, навички саморегуляції. З іншого боку, педагог повинен знати учнів, розуміти їх вікові, індивідуальні психологічні особливості, що дає йому можливість використовувати різні форми навчання [7; 3-5].

Психологічна компетентність педагогічних працівників визначається не тільки як теоретико-психологічна обізнаність, а, у першу чергу, як сформована система професійних цінностей та навичок професійного спілкування, вдосконалення навичок педагогічної взаємодії в системі «вчитель — учень», як система професійного ставлення до учня; підвищення психологічної компетентності педагога-це один із важелів, який зможе покращити ситуацію у практиці навчання, виховання, розвитку молоді [8; 228].

Психологічна компетентність - вміння використовувати психологічні знання в роботі: вміння бачити за поведінкою дитини її стан, рівень розвитку пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, рис характеру, здатності орієнтуватися, опрацювати психологічну ситуацію у відносинах між дитиною і колективом та обирати раціональний спосіб вирішення.

Саме тому слід відмітити, що дослідження психологічних особливостей школярів та перехід на компетентнісно-орієнтовану модель освіти є передумовою визначення методичних підходів до навчання. Сьогодні дитині недостатньо дати знання, необхідно навчити користуватися ними. Знання та

вміння, взаємопов'язані з ціннісними установками учня, формують його життєві компетентності, необхідні для успішної самореалізації.

Одним з провідних, основних чинників, які визначають успішність дидактичного процесу, є мотивація навчання та психологічні вікові особливості дітей. Навчальна діяльність дитини формується під впливом потреб, які знаходять відображення в мотивах. Тому дослідження психолого-педагогічних передумов навчальної діяльності учнів загальноосвітніх шкіл в особистісно-орієнтованій парадигмі навчання є серйозною науковою проблемою.

У сучасних освітніх установах все ще недостатньо враховуються інтереси та індивідуальні особливості дітей. Навіть вчителі, які працюють не один рік, часом володіють надзвичайно бідними, одноманітними відомостями про психологічні особливості своїх учнів, слабо опираються на комплекс наявних психологічних знань про розвиток дитини та формування особистості.

Як зазначає Л. А. Лазаренко, «сучасна ситуація показує низький рівень психологічної компетентності педагогів, робота яких не орієнтована на врахування психологічних особливостей дітей, на своєрідність дитячих мотивів навчання, що робить цю роботу формальною і породжує в освітньому середовищі негативні явища» [2; 67].

Тому сьогодні кожен педагог повинен знати основи вікової психології, щоб усвідомлювати механізми управління фізичними і психічними закономірностями життєдіяльності організму і функціональних систем. Знання закономірностей роботи вищої нервової діяльності дозволяє педагогу з розумінням використовувати розвиваючі та навчальні технології, що сприяють оптимальному розвитку дитини.

Тож яке воно, нове покоління дітей XXI віку? Чим відрізняються сучасні діти від попередніх поколінь? Що змінилося в психологічному портреті сучасних учнів? На що потрібно звернути увагу педагогу в додаток до своєї психологічної компетентності?

Основою не так давно народженої «Теорії поколінь» є цінності людини.

Саме цінності і їх схожість, а не вік, формують і визначають покоління як групу людей, народжених у певний віковий період, що випробували вплив одних і тих же подій і особливостей виховання зі схожими цінностями. Ми цих цінностей не помічаємо, але саме вони багато у чому визначають нашу поведінку: як ми спілкуємося, вирішуємо конфлікти і будуюмо взаємовідносини в команді, як розвиваємося, що нас мотивує, як ставимо цілі і т.д. [10].

Зараз на Землі одночасно проживає шість поколінь. Основними цінностями для покоління X є зміни, можливість вибору, глобальна інформованість, технічна грамотність, індивідуалізм, прагнення навчатися протягом життя, прагматизм, надія на себе та ін.

В одному з варіантів Концепції нової української школи було записано: «В Україні, як і у всьому світі, набирає ваги так зване покоління Y, або діти «тисячоліття», які народилися між 1990 і 2000 роками. Їхні погляди, спосіб життя кардинально відрізняються від старших поколінь. Покоління Y зросло в епоху цифрових технологій і соцмереж. З урахуванням того, що на їх очах щодня відбуваються нові приголомшливі відкриття, для них у світі взагалі немає нічого неможливого. Розкріпачені, дбають про здоров'я і зовнішність, цінують можливість вибору.

На підході саме молоде – це так зване покоління Z. До нього відносяться діти та підлітки приблизно до 14 -16 років, які з повним правом можуть називатися народженими цифровою революцією. Вони не обов'язково будуть поділяти погляди старших поколінь» [1; 38].

Вчителі, батьки і діти належать не тільки до різних поколінь, але і до різних комунікативних систем. Діти вже повністю у комп'ютерному світі, а батьки і вчителі ні.

Кожна епоха характеризується своїми особливостями, і сучасне століття не виключення. Воно несе ряд кризових явищ, проблем, про які мають знати педагоги .

Сучасні діти інші на нейрофізіологічному рівні, ніж ті, що були 40-20 років тому. «Старше покоління, як правило, народжувалось природнім способом, зростало на бабусиному молоці та млинцях з джемом, дихало свіжим повітрям. Неприродні пологи, штучне годування-це змінює нервову систему в онтогенезі [11]. Зараз народжується більше дітей з екогормональною терапією в лоні матері, кількість дітей із синдромом дефіциту уваги та гіперактивності щороку зростає; з аутизмом -1 на 60 в світі (в Україні поки менше).

Раніше діти лазили по деревах, грали «море хвилюється раз», в «скакалки» та інші рухливі ігри. Сучасне покоління сидить в «айпадах» і «айфонах» замість того, щоб розвивати мозок координацією рухів. Змінюється весь нейрофізіологічний патр сприйняття.

«Самотнє дитинство» – проблема багатьох дітей, часто невидима дорослим. У більшості сімей виховується лише одна дитина, так як батьків зупиняє страх перед бідністю, не всі мають житло, відкладають гроші на придбання машини тощо. На дитину не залишається часу, так як батьки постійно знаходяться на роботі, а вихованням займаються бабусі і дідусі. Мама і тата піклуються про зовнішню оболонку маленької людини, стараючись забезпечити її в матеріальному плані, але внутрішній світ залишається незаповненим без розуміння батьківських цінностей. Як результат, сучасні діти відчують внутрішній дисбаланс, спустошеність, самотність як плату за матеріальне благополуччя. І немає нічого дивного, що дитина росте егоїстом, тому що нічого не знає про вдячність.

Також в такій ситуації відбувається підміна понять. Головною цінністю вважається вміння заробляти великі гроші, розвивається споживацька позиція. Підлітки, наприклад, можуть спокійно вимагати придбати річ вартістю у дві батьківські зарплати задля схвалення і поваги однолітків. Доброта, чесність і скромність виходять з моди. Зараз дитина може вести себе нахабно, розважливо, здатною викручуватися з будь-якої ситуації і постійно шукати для себе користь.

А які зміни відбуваються в індивідуально-психологічних особливостях сучасних дітей, чи загрожують їм, наприклад, проблеми з пам'яттю, мисленням, вираженням емоцій?

Факти говорять про те, що діти все раніше і раніше починають освоювати планшети, смартфони, користуватися інтернетом. Дослідження 2015 р. показують, що майже 80% школярів використовують інтернет 3 години на добу. Кожен шостий проводить там 8 годин на добу. Сьогодні діти сприймають інтернет не як набір технологій, а як середовище проживання. Це вже не окрема віртуальна реальність, а частина їх життя.

І цей спосіб життя розходиться зі способом життя батьків. Все це говорить про те, що виникає нова соціальна ситуація розвитку. Відбувається виникнення нових психологічних контекстів і феноменів, нових форм взаємовідносин, зміна прийнятих в культурі соціальних практик.

Так, інтернет робить сучасне життя більш легким і зрозумілим, стає незамінним помічником для багатьох дорослих. Деякі навіть радіють, що дитина проводить час у всесвітній павутині-це краще і безпечніше: вона не гуляє допізна і не зв'язується з поганими компаніями.

Але інтернет-залежність сприймається як окремий ризик. Варто відзначити, що соціальні мережі заважають дитині спілкуватися з «реальними» людьми. Вже зараз «цифрові» діти викликають у вчителів та батьків подив і тривогу. Проблеми різні, але суть одна-втрата контакту з дитиною, відсутність взаєморозуміння і складності з контролем [9]. Тепер батьки рідко мають уявлення, з ким спілкується їхній малюк, а сама дитина має тільки знайомих, але не близьких друзів.

Кожна п'ята дитина зізнається, що вона жертва кібербулінгу, а кожна четверта – що він агресор. Причиною часто є відсутність культури в школі, дома, розуміння, що такого не можна робити, і це залишається великою проблемою. Тому підвищення цифрової компетентності – не тільки дітей, але й вчителів та батьків – це дуже важливе завдання сьогодні.

Формування психічних функцій: інтернет для дітей виступає новим культурним знаряддям, яке опосередковує формування вищих психічних функцій. Якщо до епохи інтернету вони розвивалися в безпосередній взаємодії дитини і дорослого або дітей між собою, то сьогодні інтернет втручається в цю взаємодію. Наприклад, пам'ять. Психолог Бетсі Сперроу (Betsy Sparrow), спираючись на роботи Даніела Уегнера (Daniel Wegner), припустила, що інтернет став особливою формою пам'яті – трансактивною [9]. Пам'ять починає працювати з іншими механізмами : запам'ятовується не сама інформація, а те, яким шляхом до неї дістатися. Чи стає пам'ять гіршою, або ми просто намагаємося пристосуватися до нового способу життя? Можливо, скоро ми будемо судити про освіченість не по тому, скільки ми знаємо енциклопедичних фактів або латинських крилатих фраз, а по швидкості пошуку або за оцінкою достовірності того, що ми знаходимо в інтернеті. Уже зараз за хвилину дитина засвоює стільки ж, як дорослий за дві години.

Наступна проблема – увага. Середня тривалість концентрації уваги значно зменшилася у порівнянні з тим, що було 10-15 р. тому. Це особливо помітно, коли дітей намагаються вчити традиційними методами в школі. Далі цей процес може піти в двох напрямках: або буде посилюватися розсіювання уваги, коли дитина стежить за всім відразу і мало на чому зосереджується, або буде вчитися зосереджувати свою увагу.

Є і проблема сенсорної депривації. Занурюючись в інтернет, діти отримують менше сенсорних сигналів з навколишнього. Відчуття світу може стати менш чуттєвим. Може притуплятися сприйняття запахів, звуків реальності. Дитина може боятися дотиків. Це може призвести до складнощів у сприйнятті власного тіла, його можливостей, складнощів у сприйнятті себе як окремої фізичної сутності, що важливо для формування ідентичності. Крім того, сприйняття людей і їх оцінка часто ґрунтуються на невербальній інформації. Дитина не вчиться зчитувати ці сигнали, якщо вона весь час в

інтернеті. У зв'язку з цим дослідники відзначають спад здатності до емпатії (співпереживання, співчуття).

І ще один феномен – «кліпове мислення». Воно стало формуватися задовго до інтернету, коли з'явився телевізор і можливість перемикаєти канали. Розвиток електронних форм спілкування веде до повернення мислення людини до дотекстового періоду. Це не логічне мислення, а візуальні образи, асоціації різного роду. Деякі розглядають кліпове мислення як перехід до іншої якості мислення: від лінійно-послідовного до мобільно-з'єднувального. Чи означає, що з кліповим мисленням діти стають дурнішими? Є дослідники, які вважають, що надмірне використання інтернету веде до атрофії мозку дитини. А експерименти психолога Гері Смолла (Gery Small) доводять, що активне використання інтернету призводить до формування нових нейронових зв'язків [9].

Побудова ідентичності. Цифрові технології впливають на формування особистості. Дитина активно експериментує, у неї з'являється приголомшливий майданчик для побудови своєї ідентичності, експерименту з нею, пошуку власного соціального «Я», освоєння різних соціальних ролей. З іншого боку, спроби приміряти на себе різні маски можуть призвести до того, що ідентичність не буде формуватися, а буде інсценуватися. Можливе застрявання на стадії дифузної ідентичності – смутного, нестійкого уявлення про самого себе. В результаті може затягнутися процес самовизначення, переходу від дитинства до юності і далі.

Змінюються і уявлення про соціальний капітал. Діти в рамках соціальних мереж накопичують кількість знайомих, нарощують соціальні зв'язки, які зберігаються потім практично на все життя і сприяють майбутній успішності. Саме через них люди виходять на нові ресурси. Причому, найчастіше важливу роль відіграють не близькі друзі, а випадкові «френди».

Життя в цифровому середовищі викликає появу нових психологічних контекстів і феноменів. Наприклад, феномен «приватності», який для нашої культури завжди був не дуже характерний. Діти налаштовують свою

приватність в соціальних мережах, розпоряджаються своїми персональними даними. Проблема захисту та безпеки персональних даних для них знаходиться в числі найбільш важливих. З іншого боку, саме поняття «приватності» зараз еволюціонує. Межа між особистим і публічним стирається, приватне життя стає прозорим.

Ця фіксація ставить перед психологією і педагогікою завдання визначення цільових орієнтирів освіти, побудови нормативної моделі розвитку в дитячому віці, розробки моделі освітнього процесу і адекватних освітніх програм, що забезпечують повноцінний розвиток дітей на даному щаблі і нормальний перехід до наступного етапу розвитку.

Сучасне дошкілля націлене на розвиток таких ментальних якостей дітей, як вміння читати, писати, надто рано завантажує інтелектуальною роботою. В той час, як їм потрібно гратися, тому що сприйняття світу у них відбувається через діяльність, зокрема, через гру. Д. Б. Ельконін писав: «З жалем доводиться констатувати, що в практиці дошкільного виховання гра не посідає належного їй за значенням місця. У дитячих садках діти грають мало». З рольових ігор зникає творчий порив, імпрровізація, вони стають шаблонними, набувають рис «заорганізованості», так як будуються дорослими. Невикористані резерви ігрової діяльності як провідної діяльності в дошкільному віці призводять до обмеження в розвитку дітей. По суспільній природі і функції рольова гра була і залишається потужним засобом їх соціалізації.

Початкова освіта теж має відповідати віковим особливостям дітей. Сучасних дітей потрібно навчати писати та читати мінімум з 8 років [11]. Як сьогодні виглядає перший клас, де сидять шестирічні діти? Вони повинні склавши руки, просидіти за партою чотири уроки, що абсолютно не відповідає природним властивостям дітей цього віку і починає їх психологічно ламати. У дітей, навпаки, треба розвивати допитливість до цього світу. Їм потрібно дати радість пізнання. Це можна зробити лише через діяльнісне навчання. А це передбачає, що діти разом роблять проекти,

частіше виходять на вулицю, пізнають довколишній світ. У них важливо розвивати емоційний інтелект, вчити регулювати свої емоції. Вважаємо, що молодша школа – це час для спілкування, розвитку соціальних навичок, моральних якостей, вміння дружити, піклуватися один про одного, про світ навколо, це час для того, щоб розуміти основи етикету. Тобто час, коли дитину потрібно виховувати більше, ніж навчати.

Щодо основної школи, то за приклад можна взяти фінську систему освіти, що вважається кращою: школа повинна навчити головному – самостійності. Там вчать думати, мати свою точку зору по кожному питанню і самим отримувати знання. Сьогодні важливі не заучені формули, а вміння користуватись калькулятором, довідником, інтернетом. Світ змінюється, і школа мусить йти попереду, а не плестися в хвості. Вчителі також мають змінюватися. У зв'язку з цим варто говорити про нову роль учителя не як єдиного наставника та джерело знань, а як коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній звітній траєкторії дитини.

Наріжний камінь «Теорії поколінь»: ми пропонуємо іншим те, що вважаємо хорошим для себе. Головний урок: якщо ви з різних поколінь, пропонуйте дітям те, що добре, важливо і значимо не для Вас, а для Них.

Висновки. Отже, психологічна компетентність представляє собою інтегровану характеристику рівня професійної підготовленості педагога, яка базується на фундаментальних психолого-педагогічних знаннях і вміннях, що проявляються в єдності з особистісними якостями.

Всебічні зміни, зумовлені викликами сучасності в загальних характеристиках суспільства, їх впливах на особистість дитини, освітнє середовище, вимагають від педагога швидкого й ефективного реагування шляхом постійного свідомого учіння, оновлення знань, свободи та гнучкості мислення. Чим різноманітніші школярі, тим складнішими та різноманітнішими стають форми роботи з ними, управління класом, взагалі підходи до організації навчально-виховного процесу. Все це може здійснювати вчитель з високою професійною компетентністю, розвиненими

творчими здібностями, високим рівнем інтелігентності та ерудованості, іншого типу мислення; вмотивовані, ентузіасти, так звані «агенти змін», що собою, своєю присутністю, сучасними підходами змінять освітнє середовище, зададуть новий стандарт. Тобто, лише сформованість необхідно достатнього рівня професійно-психологічної культури педагога, психологічної компетентності забезпечить актуалізацію творчого професійного пошуку, готовності змінювати сформовані стереотипи, «виходу за прапорці».

Роблячи висновки, мусимо наголосити, що саме від взаємодії і взаєморозуміння різних поколінь залежить успіх школи. Тому, вимоги гуманістичних засад сучасної освіти можливо реалізувати лише опираючись на психологічну компетентність педагогічних працівників.

Важливі аспекти, згадані в даній статті, є перспективним напрямом подальшої наукової розробки досліджуваної проблеми.

Література

1. Буган Ю.В. Психологічна компетентність вчителя в умовах нової української школи / Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності. Зб.матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю.-Тернопіль, 2017.- С.38.
2. Лазаренко Л. А. Психологічна компетентність педагога як чинна професіоналізації // Сучасні наукові технології.-2008. — № 1. — С. 67.
3. Лукьянова М.И. Психодого-педагогическая компетентность учителя: Диагностика и развитие / М.И.Лукьянова.- М.: Сфера, 2004.-144 с.
4. Мачинська Н. І. Психологічна компетентність-необхідна складова професійної компетентності майбутнього фахівця / Н. І. Мачинська // Інженерні та освітні технології в електротехнічних і комп'ютерних системах.-2013.-№1.-С.123-128.
5. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи// Інформаційний вісник МОН України, 2016.-С. 10.
6. Овчарук О.С. Перспективи запровадження компетентнісного підходу до вивчення змісту освіти / О.С. Овчарук // Основна школа. – 2005. – Вип. 3-4, С.12.
7. Панок В.Г. Психологічна культура педагогічних працівників як умова розвитку здібностей та формування ціннісних орієнтацій учнів // Психолог.-2009.-№22-1, С. 3-5.
8. Рушак О.Д. Психологічна компетентність педагога як умова ефективного

виконання професійної діяльності / Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності. Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю.-Тернопіль, 2017.- С. 227 .

9. Солдтова К. Покоління Z: як інтернет змінив сучасних дітей (<https://ukr.media/science/272956/>)

10. Стець Н. Коротко про теорію поколінь [Електронний ресурс] / Надія Стець

- Режим доступу до ресурсу: [http:// www.business-territori.com/articles/korotko-pro-teoriyu-pokolin](http://www.business-territori.com/articles/korotko-pro-teoriyu-pokolin).

11. Ясько К. Чим відрізняються сучасні діти від попередніх поколінь

Електронний ресурс: [https://gazeta.ua/articles/edu-and-science/_cim-vidriznyayutsya - suchasni-diti-vid-poperednih-pokolin/720012](https://gazeta.ua/articles/edu-and-science/_cim-vidriznyayutsya-suchasni-diti-vid-poperednih-pokolin/720012)